

**[0074] ENKELE OPMERKINGEN NAAR AANLEIDING VAN DEEL XIV DER
ESTRIKKEN.**

Onder de belangrijke reeks 'Estrikken', uitgegeven door het Frysk Ynstitút te Groningen, is zeker wel een der interessantste het nummer XIV, in 1956 uitgekomen. Het is de uitgave van het Rekenboek van Rienck Hemmema, den boer-edelman van Hitsum, uit de jaren 1569-1573, uitgegeven door Mr. P. Gerbenzon met namenlijst en glossarium en verder met inleidingen van dezen zelf en Prof.dr. B.H. Slicher van Bath en Prof. dr. J.H. Brouwer.

Door deze uitgave is nu eerst het bedoelde rekenboek meer algemeen toegankelijk geworden, hoewel moet opgemerkt worden dat er reeds zoveel wetenswaardigs uit wordt afgeleid dat een latere onderzoeker het zeer gemakkelijk heeft gekregen. De inleiding van Prof. Slicher van Bath is

wel geheel wat men een "professorale behandeling" pleegt te noemen. Maar wij zullen eerst over het werk van Mr. Gerbenzon spreken.

I

De uitgave van het handschrift zelf is boven mijn lof verheven; het is haast jammer dat er niet direct een gewone gedrukte uitgave is gekomen. Maar het glossarium geeft wel aanleiding tot opmerkingen. Mr. Gerbenzon heeft een aantal woorden wel in het Nederlands weergegeven maar met een vraagteken; ook enkele alleen met een vraagteken. Maar ook enkele zonder vraagteken, waarmee wij ons niet kunnen verenigen. Wij willen ze in alfabetische volgorde nagaan. Vooreerst dan:

vitzen = *binden* en *fitzer* = *binder* (zonder vraagteken). Maar in zijn algemeenheid is dit zeker onjuist. Dit blijkt op p. 27 en p. 30 waar het bij de hooioogst voorkomt en daarbij wordt niet gebonden. Daar is het, en dat is het meestal, *werk dat met de vork gedaan wordt*, zoals het opsteken op de wagen en in oppers bijeenbrengen. Het kan dus zowel bij bouwland als bij hooiland voorkomen. Ik heb ook eens een "fitsfork" in een inventaris gevonden. Maar misschien kan het bij bouwland ook het binden omvatten.

Nu *gors* of *gurs* een korenmaat? Ik weet de eigenlijke betekenis niet maar geloof niet, dat het een substantief is, het wordt hier ten minste als een adjectief gebruikt. Wij lezen dan op p. 31: "Jan vorss. geleuert tot Franiker 5 lopen weijt ende een halff gors." De eerste indruk is: een substantief, een maat; maar lees nu verder: "-somma is 17 gulden 5 stuuers een oortien – Jan vorss, vtgerekent ende betaelt den 25 Octobris 17 goltgulden ende 5 stuuers *ende een oertien gehouden vant gors*."

Jan heeft er dus een oortje afgehouden wegens het gors; dit gors betekent dus een tekort; niet iets wat er bijkomt. Ik vermoed dat het dus aangeeft dat de 5 lopen weyt ende een halff " *krap* gemeten is. Speciaal dat halve lopen kan wat sobertjes geweest zijn. We gaan nu even vooruit naar

suee? (35:2 en 45:2). Ik weet hier ook de betekenis niet van, maar vermoed dat het het omgekeerde van gors is, maar nu een substantief: "met suee." Ik kan dit echter niet bewijzen omdat er nu niet wat meer om betaald wordt. Men zal opmerken dat bij de boter steeds met overwicht en onderwicht rekening gehouden wordt.

gremang = *gemengd graan*. Ja dat zou het misschien wel kunnen zijn, maar hier is het "een mengsel van erwten en bonen." Prof. Slicher van Bath heeft dit in zijn historische beschouwing ook aangenomen; ik heb er alleen bezwaar tegen, dat hij op bladz. XXVI daarvoor bonen en groene erwten neemt. Het zullen wel grauwe geweest zijn.

clouuert = *klaver*(?). Dit is bepaald onjuist, hoewel ik de betekenis niet weet. Waarom onjuist? Er wordt 1 1/2 ton van gekocht voor 1 1/2 goudgulden, Vooreerst is die 1 1/2 ton te veel voor klaverzaad en het zal toch zaad geweest moeten zijn. Ik heb in 1691 genoteerd gezien de

koop van 28 1/2 pond klaverzaad voor 4-19-12 gulden, dat moet dienen voor 15 pondemaat land. Neem nu die 1 1/2 ton! Dat zou zeker voor de gehele plaats van Hemmema genoeg zijn, afgezien van de vraag waar zulk een hoeveelheid in die tijd te vinden zou zijn geweest. Ook zou de prijs zeker veel hoger zijn geweest dan die 1 1/2 goudgulden.

Het is spijtig dat Prof. Slicher van Bath die klaver ook heeft aangenomen en zo een te hoge indruk krijgt van de moderne methoden van Hemmema's bedrijf.

Ik heb wel een onderstelling van wat het misschien voor koop geweest is. Dezelfde Gysbert Augustinus die de clouwert verkoopt, levert bij een andere gelegenheid ook bier (zie p. 35). Daarbij wordt geen prijs genoemd maar op p. 37 zien wij dat Peter Bon 3 vierdel bier verkoopt voor 32 stuivers, dat zou dus voor 1 1/2 ton 64 st. zijn, wat niet al te veel verscheelt van de 1 1/2 goudgulden. Het kan natuurlijk ook best iets anders zijn, maar er zijn nu eenmaal voor bier allerlei namen in gebruik. Ik heb genoteerd wip-bier, koyt, kluyn, poezelaar en dan ook de in dit glossarium genoemde bottierts-bier.

kar = *wagen*; ik vraag waarom niet *kar*? Hemmema noemt zelf *kar* en *wagen* beide.

cortier = *een kwart lopen*. Een schrijffout? Het is een *kwart last*. Gerbenzon zegt dit zelf bij *cortier haver*.

onbreken? Men zegt dit van erwten en bonen *die niet goed gaar willen worden*. Ik vond ook eenmaal "onbreken witte orten voor barge mesten." Maar welke vorm van welk verbum is het?

penninck wordt hier *lengte- en oppervlaktemaat* genoemd. Het is echter alleen *oppervlaktemaat*: De lijst op het titelblad van Hemmema geeft aanleiding tot misverstand. Zijn bedoeling is een lijst van oppervlaktematen te geven. Hij gaat daartoe van de penning of vierkante roede naar beneden. 1/12 daarvan is de roede-voet die nu *roede* genoemd wordt. Daarvan 1/12 is de vierkante voet, die *voet* heet en daarvan 1/12 is de voetduim, die *duim* heet.

schalie = *lei*? Maar de smid heeft er aan gewerkt; het zal wel een weegschaal zijn.

toffel = *pantoffel*. Is dit niet te voornaam? *Muil* of *slof* zal dunkt mij beter zijn.

wan? Ik houd hier een vraagteken bij; voor een gewone *wan* is de prijs wel wat hoog. Zelfs met dat vierndel er bij.

wer = *laag gelegen grasland*. Dat is het dikwijls, maar kan het hier niet zijn omdat het alle 3 keren bouwland is. De algemene betekenis zal "bezit" zijn, maar in bijzondere gevallen kan het allerlei soorten van land zijn, (Zie Fryske Plaknammen, IV).

II.

Wij willen ook nog enkele opmerkingen maken naar aanleiding van de beschouwingen van Prof. Slicher van Bath. Het is verwonderlijk wat de professor niet uit de beperkte gegevens gehaald heeft. Kalender der werkzaamheden, opbrengst en prijzen, aard der landbouwproducten en van

het vee Wij zien de paarden en koeien als het ware voor ons optreden met hun persoonlijke kwaliteiten. De opbrengsten worden vergeleken met die in andere plaatsen en tijden.

Inkomsten en uitgaven worden vergeleken; is het een goede boer, is het een zuinige boer geweest?

En om alles beter te kunnen overzien zijn de datums herleid tot de nieuwe stijl en de prijzen tot stuivers. Deze beide zaken dragen zeer tot de overzichtelijkheid bij. Maar het spreekt haast vanzelf dat er toch ook wel enige leemten zijn en ik acht het mijn plicht daarover ook iets te zeggen.

Over de klaver is reeds iets gezegd; er is ook een vergissing begaan inzake de mest, op zichzelf van geen betekenis maar die invloed heeft omdat de professor aan die mest nog al waarde toekent met het oog op het moderne van het bedrijf. Het gaat over de mest, in 1571 over het land gebracht. Wij lezen daarover op p. 25 voor 13 Mei: "Dung vtriden de 13 May by de tille in alles 180 weynfol dong ende int legst vant terp 66 weynfol hyer is wessen 2 ijer ver myn eyn beesten ende kofft voer 2 gulden ende 16 stuuer."

Prof. Slicher van Bath vat dit nu zo op dat alleen die 66 wagenvol van de eigen koeien is en het overige gekocht. Maar dat staat er niet; als wij willen weten wat gekocht is moeten we nagaan wat er voor die 2g.16 st. te krijgen is. Ik neem aan dat het guldens van 20 stuivers zijn omdat hij anders altijd van goltguldens spreekt. Het zijn dus 56 stuivers en op p. 53 blijkt 1 wagenvol mest $1 \frac{1}{2}$ blank te kosten, dat is $\frac{9}{8}$ stuiver. Wij krijgen dus voor die 56 stuivers ± 50 wagens mest. Hij heeft dus 50 wagens mest gekocht en niet $180 - 66 = 114$ zoals Slicher van Bath aanneemt en dat kopen is juist, wat modern aandoet.

De bewerker is verder in een paar gevallen al te precies. Vooreerst op blz. XXIX als hij in de noot schrijft: 1 ton rogge = $1 \frac{1}{2}$ lopen = 125,1 liter. Het lopen is sedert hertog Georg van Saksen wel een standvastige maat geweest maar de ton niet. Zij kan wel ergens $1 \frac{1}{2}$ lopen geweest zijn maar het was een zeer variable maat, voor haast ieder te meten substantie weer anders en veranderlijk met de plaats. Ik vermoed dat hier de ton meestal dichter bij 2 lopen geweest is dan bij $1 \frac{1}{2}$. En bij Hemmema op p. 57 lezen wij: "Winter koer(n) gecocht van Hert Reyn zoen tot Doyem het lopen anderhalff golt gulden. een ton betaalt 3 golt gulden den 14 Octobris en is te vreden." Hier is dus ook de ton = 2 lopen. Voor Hamburger en Bremer bier (Staringh) en voor boter is de ton ook dicht bij die waarde.

Een ander geval van te grote preciesheid vinden wij bij de berekening van de grootte van het bouwland op blz. XIV. Wij lezen daar: "In het rekenboek is ten aanzien van de bezaaide oppervlakte het jaar 1571 het meest volledig. Met de verschillende akkerbouwproducten is dan een oppervlakte van 20,125 lopen bezaaid, indien althans 1 lopen (inhoud) zaaizaad gebruikt werd voor 1 lopen oppervlakte. Dit laatste is wel waarschijnlijk. Een lopen kan gelijk gesteld worden met een pondemaat."

Dus 1 lopen zaad komt in 1 "lopenstal" en 1 lopenstal = 1 pondemaat. Maar dit is nu juist weer te ideaal. Een lopen zaad komt niet

steeds in een stuk dat voor een lopenstal doorgaat en wat een lopenstal heet is niet steeds een pondemaat groot. Wij vinden over het lopenstal inlichting in het werk van Mr. Cuipers ¹⁾. Wij lezen daarin (l.c. p.5) dat de lopenstallen op de Ees te Eestrum wisselen van 0,4028 tot 0,5680 hectare, gemiddeld is de grootte 0,44 hectare. Dit is dus vrij wat meer dan de 36 3/4 are van de pondemaat. Het zou ongeveer 290 vierkante roede zijn; ik heb ook wel eens 300 vierk. roede opgegeven gevonden naast 240 en ook eens 200.

Een paar maal heb ik ook geconstateerd iets te weinig gevoel voor de praktijk van den "greidboer" bij deze historicus. De eerste maal op blz. XVII. Wij lezen daar: "het maaiseizoen duurde van 5 of 10 Juli tot 28 Augustus. De vroeg gemaaide stukken zullen wellicht in de zomer en het najaar nog als weide zijn gebruikt, terwijl de laat gemaaide delen in het voorjaar beweide zullen zijn." Ik denk dat Hemmema ze wel gaarne allemaal direct beweide zal hebben; bedenk daarbij dat men vroeger de koeien langer in het land hield dan nu.

Ook zo iets lezen we op blz. XX: "Volgens de uitgaven, welke in 1572 en 1573 voor het maaien genoteerd staan, zouden toen door de loonmaaiers resp. 23 en 20 pondematen grasland gemaaid zijn. Dit is ongeveer de helft van de totale oppervlakte grasland ter grootte van 46 pondematen. De rest moet dus door eigen volk zijn gemaaid." Ja, of het is niet gemaaid en dat zal gewoonlijk wel het geval geweest zijn.

Ten slotte heb ik ook enig bezwaar tegen blz. XLIX: "Veel bier zal in de oogsttijd zijn genuttigd. De beloning van de zwelers, die nooit in geld voor hun diensten betaald worden, is waarschijnlijk in de vorm van bier geschied."

Ik had mij de zaak zo voorgesteld. De boeren van Hitsum of tenminste een aantal daarvan hadden een afspraak, een organisatie, waarbij ze eerst een aantal maaiers, tot 14 toe, huurden die bij de boeren rondgingen, terwijl ze dan later elkaar bij het zwelen hielpen. Zo kon Hemmema eenmaal 22 zwelers zonder betaling krijgen. Maar daarom kan er wel bier bij het werk gebruikt zijn: Ik heb de zekerheid dat dit wel eens gebeurd is.

In één opzicht bestaat nog verschil tussen Mr. Gerbenzon en Prof. Slicher van Bath; daarover willen we nog even spreken. Ze geven n.l. een verschillende waarde op voor het door Hemmema gebruikte "maerscip" zuivel. Volgens Gerbenzon is dit 300 pond boter + 300 pond kaas; volgens Slicher van Bath 320 pond boter + 300 pond kaas. Het eerste is de waarde zo door hertog Georg van Saksen in 1504 vastgesteld, terwijl in de nieuwere tijd volgens het Friesch Woordenboek een ton boter 320 pond en een schippond kaas 300 pond is, welke laatste beide samen het maarschip uitmaken. Hoe was het nu omstreeks 1570 in Hemmema's tijd? Mij dunkt daarover kan geen twijfel bestaan: het was nog als in 1504. Dit blijkt uit het Charterboek, dl. V. Wij lezen daar (p. 97) onder het hoofd "Van Maten en gewichten": Dat een tonne boter weghe sal drie mael hondert pont vrij sondert hout en sal oock het pont kase drie hondert

1) Mr D.J. Cuipers 'De gemeene dorpsgronden in Oostergoo' ('s Gravenhage 1949).

pondt wegen" dus de oude ordonantie van Saksen. Dit is in het jaar 1602. Er komt dan als nieuw voorschrift bij dat de kuipers hun tonnen moeten "itigen op 36 tot 40 pond". We mogen dus wel aannemen dat de tonnen boter van Hemmema normaal 300 pond boter bevatten. Dan is dus de boterproduktie van Hemmema door Slicher van Bath een weinig te hoog getaxeerd.

Het zou mij zeer verheugen als ik door deze enkele opmerkingen de bruikbaarheid van de bedoelde Estrik enigszins zou kunnen verhogen.

O. Postma.